

УКРАЇНЬСЬКА ТЕРМІНОЛОГІЯ ЛІНГВІСТИКИ ТЕКСТУ

© Ірина Трубочанінова, 2002

У статті розглядаються лінгвістичні ознаки тексту, зокрема наукового, опорними, ґрунтовними елементами якого є терміни. Визначено особливості терміна, зв'язок його з термінологічною системою, яка дає йому точність і однозначність, і байдужість до контексту. Звернено увагу на такі мовні явища, як полісемія і омонімія, яких слід уникати у термінотворенні. Теоретичні міркування ілюструються прикладами.

The article considers linguistic signs of the scientific text. The basic elements which define the structure of such a text are terms. The article defines the notion of terminological field, gives some characteristic features of the term and its connection with the field. Attention is paid to some drawbacks in the terminological field. Theoretical material is illustrated by corresponding examples.

Термінологічна робота здійснюється протягом останніх десятиріч настільки широко, що, здавалось би, важко сказати в цій галузі нове слово. Проте окремі автори по-різному розуміють мету і цілі досліджень. Відсутнє і єдине розуміння основоположних термінів, і місце загальної теорії термінології серед наукових дисциплін. Усе це свідчить про розвиток даної галузі знання, про нескінченність формування її метамови.

Українською термінологією потрібно займатися в різних планах для різноманітних потреб науки та практики:

- 1) для розвитку окремих галузей знання, науки та техніки;
- 2) для української науки в цілому;
- 3) для міжнародних наукових зв'язків;
- 4) для міжнародної праці в галузі спеціальних знань;
- 5) для загального теоретичного мовознавства – спеціальне наукове вивчення словотворчих та інших можливостей української мови у взаємозв'язку з певними завданнями.

У цій роботі ми намагаємося розглянути проблеми української термінології лінгвістики тексту та шляхи їх вирішення. “Лінгвістикою тексту” називається новий напрямок у мовознавстві, який прийшов на зміну структуралізму та генеративній граматиці. Лінгвістика тексту пропонує розглядати текст цілком, не ділити його на найдрібніші структурні одиниці. Найбільш фундаментальними властивостями тексту вважаються його “зв'язність” та “цілісність”. Це послужило підставою для виділення з науки про мову нової лінгвістичної дисципліни – “лінгвістики тексту” і було покладено в основу пошуку всіх інших ознак тексту [3, с.26].

Лінгвістика тексту намагається описати загальну структуру мовленнєвого твору, вказати ті елементи, з яких він складається, ті засоби, які формують сам вигляд тексту, створюють його специфічність і виразність. У зв'язку з цим виникає питання про роль у тексті “невизначних” засобів і про те, які типи елементів визначають структуру тексту, його загальний характер. Передусім треба виділити ті елементи, без яких немає тексту, які є для

даного тексту основними, опорними. Ними виявляються поняття, які передають смисл, предметні відношення, зміст повідомлення. Як би ми не намагалися змінити, перебудувати текст, не можна обійтись без ґрунтовних понять, якими є терміни для наукового тексту [5, с.52-53].

Специфічність терміна в порівнянні зі звичайним словом значною мірою пояснюється такою його важливою рисою, як системність. Кожен термін будь-якої галузі науки чи техніки – член певної строгої системи, від якої він залежить і в якій він займає певне, чітко визначене місце. На відміну від звичайного слова, термін є членом термінології, яка становить собою кінечну й замкнену систему, яку не можна ні зменшити, ні збільшити, не змінивши при цьому всієї системи або її частини.

Однією з найхарактерніших ознак терміна є обов'язкова віднесеність кожного окремого терміна до термінологічної системи, а в ній – до певної групи термінів, які позначають споріднені, однорідні поняття певної тематичної скерованості. Слово або словосполучення стає терміном тому, що починає позначати поняття в системі понять відповідної галузі науки і входить у систему її термінів.

У свою чергу, термінологічна система певної галузі науки чи техніки, відображаючи систему понять цієї галузі, сама має систематизуючі властивості і цим діє як систематизуючий фактор на наукові поняття [2, с.245].

При побудові терміна бажано надати йому такої структури, при якій сам термін вказує на місце поняття в системі. З цією вимогою зв'язане поняття “ідеальної термінології”: ідеальна термінологія – це абсолютно впорядкована система, яка задовольняє вимогу: знаючи термін, знаєш місце в системі, знаючи місце в системі – знаєш термін [2, с.250].

Чим чіткіше визначене місце терміна в термінологічній системі, тим він точніший. Оскільки кожен термін в ідеалі може мати тільки одне значення, зумовлене змістом співвіднесеного з ним поняття і яке розкривається в дефініції, він має бути зрозумілим за межами контексту [1, с.17].

Важливим внеском у вивчення понять системності термінології була теорія термінологічного поля, розроблена О.О.Реформатським. За цією теорією термінологічна система для терміна є тим “полем”, яке дає йому точність і однозначність і поза яким термін перестає бути терміном. Саме тому, зазначає О.О.Реформатський, термін не потребує контексту, він пов'язується не з контекстом, як загальноживане слово, а з термінологічним полем, яке для нього заступає контекст.

При визначенні поняття “термінологічне поле” О.О.Реформатський оперує терміном “значимість” у соссюрівському його смислі: значимість терміна зумовлюється оточенням і впливає з протиставлення одного елемента системи усім іншим її елементам.

Значимість (у розумінні Соссюра) – це продукт системи; вона залежить виключно від наявності інших слів у системі. Слова в мові не існують ізольовано одне від одного: вони взаємно відмежовуються і протиставляються одне одному, утворюючи тим самим систему. “І дея, і звуковий матеріал, вміщені у знакові, мають менше значення, ніж те, що є навколо нього в інших знаках. Доводиться це тим, що значимість терміна може видозмінюватися без зміни як його змісту, так і його звуків, виключно внаслідок тієї обставини, що будь-який сусідній термін зазнав змін” [8, с.119].

Цитоване твердження Ф. де Соссюра не приймається беззастережно відносно всієї лексичної системи у вітчизняному мовознавстві. Проте для термінології як для виразно і

чітко організованої системи тут є, за словами О.О.Реформатського, своє раціональне зерно, а саме – залежність терміна від своєї “мікро-“ і “макро-“ системи, від свого поля.

Ця залежність терміна від поля проявляється, зокрема, у характері сполучуваності терміна, часто відмінному від характеру сполучуваності цього самого звукового комплексу у загальнолітературній мові. Порівнюємо:

Загальнолітературні словосполучення	Лінгвістичні словосполучення
тема розмови тема твору задана тема	функція теми у реченні друга тема комплексна тема (тут тема – лінгвістичний термін; тема – це речовинна інформація або вихідна частина висловлення, оскільки ця частина містить те, про що повідомляється в реченні)
житне поле поле діяльності	термінологічне поле понятійне поле
знатний рід батьків рід	граматичний рід

Термін, проте, байдужий до контексту. Якщо контекст для нетерміна є тим “лакмусом”, який проявляє його можливості і створює постійні та тимчасові відтінки його значення, то термін ще “до контексту” однозначний саме через свою належність до певного поля. Контекст, у якому він вживається, не виявляє в ньому додаткових значень [2, с.248]. Наприклад, такі лінгвістичні терміни, як **рема** (основний зміст повідомлення і комунікативний центр висловлення), **пресупозиція** (частина змісту висловлення, що вважається відомим), **морф** (мінімальна значуща частина словоформи) мають одне значення і в контексті, і поза контекстом.

Треба враховувати, що терміни не виникають, не з’являються, а створюються, що термінотворчість у наш час – це цілком свідомо мовна діяльність і тому може бути скерована і урегульована. Можна виділити два недоліки в термінологічних системах: перший пов’язаний з непорядкованістю самого знання, змісту термінологічної системи; другий є відбиттям понятійної непорядкованості в системі знаків, а також власних недоліків знакової системи. До останніх вносяться такі явища в термінологічних системах, як полісемія, омонімія і синонімія: багато знаків мають декілька значень або повторюються в різних термінологіях, чимало понять позначаються декількома термінами. Таким чином, властивості знакової системи, які в загальній мові розглядаються як безперечні переваги, в термінологічних системах оцінюються як безумовні недоліки [10, с.57].

Безперечно, синонімія є ознакою багатства мови, а в термінотворенні вона заважає. Наприклад: **актуальне членування** – це і функціональна перспектива речення, і комунікативна організація висловлення, і смислове членування речення; **словникова одиниця** – і вокабула, і словниковий вхід; **тезаурус** – і ідеологічний словник, і ідеографічний словник; **надфразова єдність** – і суперсинтаксична одиниця, і синтаксичне ціле, і зв’язний текст тощо.

Використовуючи в термінологічній системі багатозначні слова, ми розуміємо їх правильно лише в словосполученнях: **дерево** залежностей (*лінгв.*) – ієрархічне **дерево** (*мат.*) – генеалогічне **дерево** (*геол.*) – встановлюване **дерево** (*кіберн.*) – хінне **дерево** (*біол.*);

термінологічне поле (*лінгв.*) – алгебричне поле (*мат.*) – гніздове поле (*техн.*) – зоряне поле (*астр.*) – жовткове поле (*біол.*) – поле опромінення (*мед.*) – ячмінне поле (*сільськогосп.*).

Лише в словосполученнях сприймаються і омонімічні терміни, наприклад: **частка** – частина мови (загальновоживане – це частина чогось), **склад** – частина слова (загальновоживане – приміщення для збереження чогось).

Отже, відповідність знака й позначуваного ним поняття в термінологічній системі мають бути взаємооднозначні: одне позначуване – один знак, один знак – одне позначуване, тобто система знаків ізоморфна системі понять. На відміну від системи загальної мови, тут принципово в дсутні умови для утворювання полясемії та омонімії тих типів, які є природними наслідками власне семантичного розвитку знака.

Не утворюються тут і стійкі сполучуваності: терміну, незалежно від його знакової структури, властива вільна сполучуваність, яка ґрунтується на предметно-логічних відношеннях. Не виникає в терм нологічній системі і фразеологічних одиниць, які є типовими для внутрімовного семантичного розвитку [10, с.58–59].

Зрозуміло, будь-якій термінологічній системі важко уникнути недоліків. Одні недоліки є наслідком особливостей розвитку певної науки, інші породжен лексико-семантичною системою літературної мови. Тому важливо досліджувати терміни не ізольовано, а в сфері їх функціонування – безпосередньо у тексті наукових документів.

Ґрунтовне вивчення науково-технічних текстів дає можливість розкрити ті зв'язки і умови, завдяки яким одиниці більш низького рівня (речення) об'єднуються в одиниці більш високого рівня (надфразові єдності), які , в свою чергу, об'єднуються в текст. Але головна мета полягає в тому, щоб розкрити всі формально-сміслові зв'язки в тексті, тобто показати, які форми думки і які форми мови взаємодіють, створюючи “тканину” тексту. Аналіз текстів з логіко-мовних позицій допомагає в пізнанні їх логічної структури і способів їх мовної репрезентації, що має велику наукову цінність.

1. Квитко І.С. Термин в научном документе. – Львов, 1976.
2. Коваль А.П. Науковий стиль сучасної української літературної мови. – К., 1970. – С.244–254.
3. Кривонос А.Т. “Лингвистика текста” и исследование взаимоотношения языка и мышления. // Вопросы языкознания. – 1986. – №6. – С.23–37.
4. Никитина С.Е. Тезаурус по теоретической и прикладной лингвистике. – М., 1978.
5. Одинцов В. В. Стилистика текста. – М., 1980. – С.52–59.
6. Пецак М.М. Нариси з комп'ютерної лінгвістики. – Ужгород, 1999. – С.120–122.
7. Російсько-український словник науково-технічної термінології. – К., 1998.
8. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – М., 1933.
9. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. – М., 1989.
10. Толикина Е.Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина. – В кн.: Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М., 1970.